

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

Andrzej Klimczuk

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej

Streszczenie

Artykuł przedstawia koncepcję tzw. srebrnej gospodarki jako systemu gospodarczego związanego ze starzeniem się populacji, którego rozwój ma cechy idei polityki publicznej. Opracowanie w pierwszej kolejności przybliży dyskurs i etapy procesu konstruowania tego systemu przez międzynarodowych i krajowych aktorów polityki publicznej wobec starzenia się ludności. Następnie przeprowadzono krytyczną analizę wymiarów i obszarów wdrażania i rozwoju koncepcji srebrnej gospodarki oraz przegląd jej zewnętrznych i wewnętrznych ograniczeń. Podsumowanie zawiera propozycje dalszych kierunków badań.

Słowa kluczowe:

gospodarka długowieczności, idee i koncepcje polityki publicznej, polityka publiczna wobec starzenia się ludności, polityka senioralna, srebrna gospodarka

Wstęp

Celem artykułu jest przybliżenie koncepcji tzw. srebrnej gospodarki (*silver economy*; inaczej: gospodarki senioralnej, *Seniorenwirtschaft*) jako potencjalnego systemu gospodarczego związanego ze starzeniem się populacji. Przede wszystkim w niniejszym przyczynku do polskiej literatury naukowej srebrna gospodarka nie jest analizowana z perspektywy nauk ekonomicznych, lecz nauki o polityce publicznej. Artykuł bazuje na przeglądzie literatury obejmującym dobór publikacji zarówno naukowych, jak i opracowań eksperckich oraz autorstwa wybranych organizacji międzynarodowych.

W pierwszej części przybliżono wybrane pojęcia oraz podjęto próbę interpretacji procesu konstruowania srebrnej gospodarki jako idei i koncepcji polityki publicznej (*policy concept, policy idea*). Z uwagi na ograniczenia objętości w opracowaniu pominięto omawianie

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

podstawowych pojęć (np. „osoby starsze”, „starzenie się”¹) i danych statystycznych (np. międzynarodowych porównań dot. procesu starzenia się ludności²) z obszaru gerontologii społecznej. Druga część artykułu stanowi dyskusję nad wymiarami i obszarami wdrażania i rozwoju koncepcji srebrnej gospodarki. Uwaga została tu skoncentrowana na identyfikacji głównych cech gospodarki senioralnej jako wyłaniającego się systemu ekonomicznego. W kolejnej sekcji przybliżono zaś krytyczną analizę idei srebrnej gospodarki dotyczącą jej zewnętrznych i wewnętrznych ograniczeń. W podsumowaniu wskazano na możliwe kierunki dalszych badań.

1. Konstruowanie koncepcji srebrnej gospodarki w polityce publicznej

W tej publikacji poprzez systemy gospodarcze rozumie się relacje i organizacje, które: (1) kształtują prawa własności i posiadania czynników produkcji i dystrybucji uprawnień do podejmowania decyzji w dziedzinie produkcji towarów i usług oraz konsumpcji, jak też (2) determinują zachęty do motywowania różnych podmiotów do podejmowania decyzji i ostatecznie rozwiązują problemy związane z wyborem tego, co produkować, jak produkować i dla kogo produkować³. Systemy te reagują więc na pytania związane z problemami decyzyjnymi, takimi jak np. określenie liczby procesów produkcyjnych i dystrybucja rzadkich zasobów wśród konkurencyjnych producentów i konsumentów. Systemy gospodarcze odpowiadają również na problemy, określając dystrybucję (i państwową redystrybucję) wytwarzanych towarów i usług w społeczeństwie. Systemy te zazwyczaj są opisywane w kategoriach: (1) norm i praw, w tym praw socjalnych, które kształtują zasady gry ekonomicznej; (2) struktur organizacyjnych, w formie systemu instytucjonalnego i regulacyjnego oraz (3) poprzez mechanizmy współpracy i konkurencji pomiędzy organizacjami komercyjnymi i niekomercyjnymi.

Współcześnie możemy zaobserwować wyłanianie się nowych systemów gospodarczych, które czasami są opisywane jako systemy „barwne” lub „kolorowe”. Przykłady obejmują „zieloną gospodarkę” lub „niebieską gospodarkę” (obie koncentrują się na zasobach naturalnych i zrównoważonym rozwoju, np. sektorze turystycznym), „białą gospodarkę” (szeroko rozumiany sektor ochrony zdrowia), a także inne rodzaje „nowej gospodarki”, jak np.

¹ H.R. Moody, J.R. Sasser, *Aging: Concepts and Controversies*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA 2012.

² G. Gawron, A. Klimczuk, Z. Szweda-Lewandowska, *Starzenie się populacji. Aktywizacja, koprodukcja i integracja społeczna osób starszych*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2021.

³ H.G. Adamkiewicz-Drwiłło, *Współczesna metodologia nauk ekonomicznych*, TNOiK, Toruń 2008, s. 331–332.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

„gospodarka współdzielenia” (*sharing economy*; współpraca w sieciach, współużytkowanie i współtworzenie), „gospodarka cyrkularna” (*circular economy*; minimalizowanie zużycia surowców i wielkości odpadów), „gospodarka kreatywna” (*creative economy*; sektor kultury wraz z otoczeniem), „gospodarka społeczna i solidarna” (*social and solidarity economy*; integracja społeczna, ograniczanie bezrobocia i działania wspólnotowe)⁴. Powyższe potencjalne systemy mogą być rozpatrywane jako idee i koncepcje polityki publicznej w dwóch znaczeniach: jako polityka opisowa/deskryptywna oraz jako polityka programowa/normatywna⁵. W pierwszym przypadku nowe systemy gospodarcze mogą przybierać postać modeli opisowych, teorii oraz paradygmatów. W drugim ujęciu istotne jest zaś celowe konstruowanie modeli normatywnych lub programowych, które są powiązane z działalnością decydentów i praktyków. Każdy z proponowanych systemów gospodarczych stanowiąc ideę polityczną, jest częścią dyskursu publicznego i naukowego, obejmuje odmienne założenia dotyczące wybranych dziedzin, problemów, podmiotów, narzędzi i stylów wdrażania rozwiązań problemów. Ponadto różni aktorzy międzynarodowi i krajowi konkurują ze sobą, promując swoje pomysły na wdrażanie i rozwój poszczególnych systemów gospodarczych. Odmienne interpretacje określania tych systemów jako idei różnią się także pod względem zakresu i inkluzywności, tj. powiązań z politykami sektorowymi i interesariuszami.

Przykłady koncepcji w polityce publicznej wobec starzenia się ludności (*ageing policy, public policy on ageing*)⁶ mogą stanowić idea polityki „aktywnego starzenia się” (*active ageing*) najogólniej rozumiana jako wspieranie zdrowia, uczestnictwa społecznego i bezpieczeństwa osób starszych oraz koncepcja „społeczeństwa dla ludzi w każdym wieku” dotycząca promocji rozwiązań (produktów, usług, przestrzeni i programów publicznych) przyjaznych dla wszystkich ludzi bez względu na wiek (*age-friendly*). Obie te idee zostały upowszechnione przede wszystkim w efekcie wdrażania Międzynarodowego Planu Działań w Kwestii Starzenia się Społeczeństw, który został przyjęty przez Organizację Narodów Zjednoczonych (ONZ)⁷. Dokument ten stanowi kluczowy zestaw zobowiązań i wytycznych do

⁴ A. Klimczuk, M. Klimczuk-Kochańska, *New Economy, Food, and Agriculture*, w: *Encyclopedia of Food and Agricultural Ethics* (2nd ed., s. 1893–1898), red. D.M. Kaplan, Springer Netherlands, Dordrecht 2019.

⁵ A. Dodds, *Comparative Public Policy*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke, Hampshire 2013, s. 213–230.

⁶ P. Błędowski, *Polityka wobec osób starych – cele i zasady*, „Studia BAS” 2012, 2(30), s. 201–216.

⁷ United Nations, *Report of the Second World Assembly on Ageing: Madrid International Plan of Action on Ageing: Madrid, 8-12 April 2002*, United Nations, New York 2002.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

zarządzania w obszarze omawianej polityki publicznej w poszczególnych krajach członkowskich ONZ. Należy zaznaczyć, że choć Światowa Organizacja Zdrowia przedstawiła oficjalne definicje obu wskazanych koncepcji⁸, to w kolejnych latach w dyskursie pojawiły się także ich konkurencyjne interpretacje stworzone m.in. przez instytucje Unii Europejskiej (UE) oraz Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), które miały coraz mniej wspólnego ze źródłem, np. poprzez nacisk na wydłużanie aktywności na rynku pracy i podnoszenie wieku emerytalnego⁹.

Innym przykładem procesu tworzenia idei w polityce publicznej może być wskazywanie przez Komisję Europejską (KE) potrzeby formułowania „konstruktywnych odpowiedzi” na wyzwanie starzenia się ludności¹⁰. W 2007 roku za jedną z takich odpowiedzi uznano koncepcję srebrnej gospodarki. Rada UE wezwała KE i państwa członkowskie do zwiększenia możliwości aktywnego uczestnictwa społecznego osób starszych ze szczególnym podkreśleniem wolontariatu oraz do tworzenia nowych rynków w ramach srebrnej gospodarki – określonej jako taka, która jest związana z rosnącym popytem na wybrane towary i usługi wśród osób starszych¹¹. Rezolucja Rady UE rekomendowała też wdrażanie polityk horyzontalnych, które obejmowałyby interwencje przecinające granice polityk sektorowych (jak np. polityki: ochrony zdrowia, rynku pracy, edukacyjna, gospodarcza, innowacyjna), co jest zbieżne ze stale zalecaną przez ONZ zasadą włączania tematyki starości i starzenia się do głównego nurtu polityki i praktyki (*mainstreaming ageing*)¹². W tym miejscu pominięta zostanie przeprowadzona już analiza umieszczania idei srebrnej gospodarki w krajowych strategiach i programach¹³. Wystarczy zaznaczyć, że w Polsce określenie to jest stopniowo

⁸ World Health Organization, *Active Ageing: A Policy Framework*, World Health Organization, Geneva 2002; World Health Organization, *Global Age-Friendly Cities: A Guide*, World Health Organization, Geneva 2007.

⁹ N. Kildal, E. Nilssen, *Ageing Policy Ideas in the Field of Health and Long-term Care: Comparing the EU, the OECD and the WHO*, w: *The Making of Ageing Policy: Theory and Practice in Europe*, red. R. Ervik, T.S. Lindén, Cheltenham, Edward Elgar, Northampton, MA 2013; A. Klimczuk, *Economic Foundations for Creative Ageing Policy, Volume II: Putting Theory into Practice*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke 2017; G. Gawron, A. Klimczuk, Z. Szweđa-Lewandowska, *Starzenie się populacji...*, op.cit.

¹⁰ Zob. analiza dokumentów: A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka w dokumentach strategicznych państwa*, w: *Zmieniający się świat. Perspektywa demograficzna, społeczna i gospodarcza* (s. 461–472), red. J. Osiński, M. Pachocka, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013; European Parliamentary Research Service, *The Silver Economy: Opportunities from Aging*, European Parliamentary Research Service, Brussels 2015.

¹¹ Council of the European Union, *Resolution of the Council of the European Union: “Opportunities and challenges of demographic change in Europe”* (6226/07), Brussels, 22.02.2007.

¹² United Nations, *Report of the Second World Assembly on Ageing...*, op.cit.; United Nations Economic Commission for Europe, *Mainstreaming Ageing – Revisited*, „UNECE Policy Brief on Ageing”, 2022, 27, s. 1–22.

¹³ Zob. A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka w dokumentach strategicznych...*, op.cit.; Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Polityka społeczna wobec osób starszych 2030. Bezpieczeństwo. Uczestnictwo. Solidarność*, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2018.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

stosowane w dokumentach rządowych i samorządowych od przynajmniej 2009 roku – kiedy rozpoczęto prace nad Długookresową Strategią Rozwoju Kraju do 2030 roku – w węższym znaczeniu niż proponowane przez KE, tj. głównie w odniesieniu do usług i produktów podmiotów komercyjnych i niekomercyjnych dedykowanych osobom starszym.

Nie powstała jeszcze powszechnie uznana definicja srebrnej gospodarki¹⁴. Można zaryzykować twierdzenie, że podejścia KE i Rady UE zachęcają do społecznego konstruowania wielu interpretacji tego zjawiska, tak jak to ma miejsce w przypadku idei „aktywnego starzenia się”. Swoje stanowiska i rekomendacje polityczne dotyczące srebrnej gospodarki przedstawiły w kolejnych latach m.in. OECD¹⁵, G20¹⁶, Światowe Forum Ekonomiczne¹⁷, Europejska Komisja Gospodarcza ONZ¹⁸. Tym samym można uznać, iż srebrna gospodarka ma stanowić slogan, chwytliwe słowo, hasło wywoławcze czy też *buzzword* – określenie „wywołujące szum”, tworzące swoistą modę na pozytywny wizerunek starości oraz zainteresowanie korzyściami gospodarczymi z procesu starzenia się ludności. W budowaniu znaczeń srebrnej gospodarki mają uczestniczyć zarówno osoby starsze i starzejące się, jak i podmioty polityki publicznej, które pod tym hasłem dostrzegają możliwość konsolidacji działań na rzecz różnorodnych celów związanych z wyzwaniem starzenia się populacji.

Srebrna gospodarka może być określana szeroko, jako wszystkie rodzaje towarów i usług dla osób starszych i starzejących się, jak również wydłużanie życia zawodowego oraz promocja wolontariatu i aktywnego obywatelstwa osób starszych¹⁹. W węższym znaczeniu może być zaś rozumiana, tak jak zaproponowano w raporcie KE pt. *Demograficzna przyszłość Europy*, tj. jako połączenie odpowiednich warunków dostaw towarów i usług oraz rosnącej siły nabywczej starszych konsumentów²⁰. KE stosunkowo niedawno zaproponowała także zbliżoną interpretację w pierwszym całościowym raporcie o stanie srebrnej gospodarki w UE,

¹⁴ European Parliamentary Research Service, *The Silver Economy...*, op.cit.; European Commission, *The Silver Economy: Final Report*, European Commission, Brussels 2018.

¹⁵ Organisation for Economic Co-operation and Development, *The Silver Economy as a Pathway for Growth: Insights from the OECD-GCOA Expert Consultation*, Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris 2014. www.oecd.org/sti/the-silver-economy-as-a-pathway-to-growth.pdf (dostęp: 14.12.2022).

¹⁶ G20, *Principles on Silver Economy and Active Ageing*. 2015. www.g20.utoronto.ca/2015/G20-Principles-on-Silver-Economy-and-Active-Ageing.pdf (dostęp: 14.12.2022).

¹⁷ World Economic Forum, *How 21st-Century Longevity Can Create Markets and Drive Economic Growth*, World Economic Forum, Geneva 2015.

¹⁸ United Nations Economic Commission for Europe, *Realizing the potential of living longer*, „UNECE Policy Brief on Ageing”, 2017, 19, s. 1–20.

¹⁹ Council of the European Union, *Resolution of the Council of the European Union...*, op.cit.

²⁰ European Commission, *Europe's Demographic Future: Facts and Figures on Challenges and Opportunities*, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2007, s. 96.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

uznając ją za sumę wszystkich aktywności ekonomicznych służących potrzebom osób w wieku 50 lat i więcej (50+), w tym produktów i usług, które osoby te kupują bezpośrednio oraz dalszych aktywności, które generują wydatki²¹. Tym samym podkreślono konieczność brania pod uwagę efektów bezpośrednich (np. tworzenie miejsc pracy, podatek dochodowy), pośrednich (np. promocja regionu, czynnik lokalizacji, aktywizacja i rewitalizacja lokalna) i indukowanych (np. dalszy wzrost wydatków spowodowany wzrostem przychodów w regionie). Niemniej propozycja KE nie bierze pod uwagę efektów synergii i powiązań srebrnej gospodarki z innymi systemami gospodarczymi, np. gospodarką kreatywną²². W podejściu KE srebrna gospodarka ma opierać się głównie na rozwoju edukacji, komercjalizacji badań naukowych oraz odpornych (*resilience*) i elastycznych rynków. KE w obu definicjach podkreśla, że koncepcja srebrnej gospodarki nie odnosi się do tylko jednego „srebrnego rynku”, ale raczej do przekroju produktów i usług z szeregu już istniejących sektorów, w tym technologii informacyjnych i komunikacyjnych (TIK), finansów, mieszkalnictwa, transportu, energetyki, turystyki, kultury, infrastruktury, usług lokalnych i opieki długoterminowej.

Warto dodać, że srebrna gospodarka jest także coraz częściej zamiennie określana jako „gospodarka długowieczności” (*longevity economy*). Podejście takie upowszechnia się w ostatnich kilku latach na obszarze Ameryki Północnej i Południowej²³. Pojęcie to nie jest jednak synonimem srebrnej gospodarki, gdyż kładzie większy nacisk na konsekwencje gospodarcze wzrostu średniej długości życia oraz proces „podwójnego starzenia się”, który polega na szybszym wzroście – niż ogółem w ramach starzenia się populacji – odsetka ludności w wieku 80 i więcej lat 80+, czyli udziału grup wiekowych „starszych-starych” (75–89 lat) i „długowiecznych” (90+).

Należy dodać, że pojęcie srebrnej gospodarki czasami jest błędnie używane zamiennie z węższym znaczeniowo pojęciem „srebrnego rynku” („rynku starzenia się” – *ageing*

²¹ European Commission, *The Silver Economy: Final Report*, op.cit., s. 6.

²² Por. A. Klimczuk, *Economic Foundations for Creative Ageing Policy, Volume I: Context and Considerations*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke 2015.

²³ AARP, Oxford Economics, *The Longevity Economy: Generating New Growth and Opportunities for Businesses*. 2013. www.aarp.org/content/dam/aarp/home-and-family/personal-technology/2013-10/Longevity-Economy-Generating-New-Growth-AARP.pdf (dostęp: 14.12.2022); J.F. Coughlin, *The longevity economy: Unlocking the world's fastest-growing, most misunderstood market*, PublicAffairs, New York 2017; Gerontological Society of America, *Longevity economics: Leveraging the advantages of an aging society*. 2018. www.geron.org/images/gsa/documents/gsa-longevity-economics-2018.pdf (dostęp: 14.12.2022); J.S. Felix, *Economia da longevidade: O envelhecimento populacional muito alem da previdencia*, Editora 106, Sao Paulo 2019.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

marketplace lub „dojrzałego rynku” – *mature market*)²⁴. Termin „srebrny rynek” pojawił się na początku lat 70. XX wieku w Japonii, wraz ze stopniowym zwiększaniem dostępności udogodnień dla osób starszych²⁵. Słowo „srebro” było wyraźnym odniesieniem do siwych włosów i podkreśleniem szacunku dla starszych osób, który jest powszechny w krajach regionu Azji i Pacyfiku. Srebrny rynek w wąskim rozumieniu jest określany jako segment rynku zawierający produkty i usługi dla bogatych osób w wieku 50+, a także unikalne rozwiązania w handlu między podmiotami gospodarczymi (*business-to-business*, B2B), które umożliwiają im dostosowanie się do starzenia się siły roboczej²⁶. Niemniej uczeni, którzy koncentrują się na tym zjawisku, podkreślają, że srebrny rynek nie opiera się wyłącznie na marketingu produktów skierowanych do osób starszych, dlatego też należy unikać podkreślania wieku użytkowników i konsumentów towarów i usług. W przeciwnym razie koncepcje srebrnej gospodarki i srebrnego rynku mogą pogłębiać dyskryminację ze względu na wiek (*ageism*)²⁷. Aktualnie srebrny rynek obejmuje również innowacje z zakresu wzornictwa/designu „uniwersalnego”, „transgeneracyjnego” i „międzypokoleniowego” oraz „produkty i usługi wolne od barier”, tj. dla wszystkich, także dla osób z ograniczeniami sprawności. Pojęcia te odzwierciedlają też dążenia podmiotów gospodarczych do dostosowania cech swoich towarów i usług do potrzeb osób w każdym wieku, które mają odmienne zdolności fizyczne i poznawcze. Wdrażanie tych idei zmierza do aktywizacji i wzmocnienia (*empowerment*) użytkowników oraz ma prowadzić do poprawy ich zaangażowania i integracji społecznej z innymi ludźmi.

Srebrna gospodarka w szerokim ujęciu może być także określana jako system gospodarczy, który koncentruje się na równoważeniu obszarów produkcji, dystrybucji oraz konsumpcji i handlu towarami i usługami niezbędnymi dla osób starszych, jak też starzejących się²⁸. Kluczowymi elementami tego systemu są gerontechnologie, które są zawarte w produktach i usługach zaprojektowanych, tak aby były przyjazne dla różnych grup wieku. Ponadto ważnymi podmiotami tego systemu są starsi pracownicy, przedsiębiorcy (tzw. srebrni

²⁴ H.R. Moody, J.R. Sasser, *Aging: Concepts and Controversies*, op.cit., s. 463.

²⁵ F. Coulmas, *Looking at the Bright Side of Things*, w: *The Silver Market Phenomenon: Business Opportunities in an Era of Demographic Change*, red. F. Kohlbacher, C. Herstatt, Springer, Berlin, Heidelberg 2008, s. v–vi.

²⁶ F. Kohlbacher, C. Herstatt, *Preface and Introduction*, w: *The Silver Market Phenomenon: Business Opportunities in an Era of Demographic Change*, op.cit., s. xi–xxv.

²⁷ Ibidem; W. Pascha, C. Storz, *How are Markets Created? The Case of Japan's Silver Market*, „Duisburg Working Papers on East Asian Studies”, 2008, 78, s. 8.

²⁸ A. Klimczuk, *Comparative Analysis of National and Regional Models of the Silver Economy in the European Union*, „International Journal of Ageing and Later Life”, 2016, 10(2), s. 31–59.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

producenci), konsumenci i inwestorzy²⁹. W tym miejscu wystarczy dodać, że mianem starszych pracowników są zwykle określane osoby w wieku 50+ ze względu na spadek możliwości fizycznych, który zaczyna się po 30. roku życia i osiąga szczyt w wieku około 50 lat, co obserwuje się głównie poprzez malejącą zdolność pracowników do pracy przy zadaniach wymagających sprawności fizycznej³⁰. Termin „starsi przedsiębiorcy” odnosi się zaś do osób, które zaczynają własną działalność gospodarczą po 50. roku życia. Zaobserwowano, iż ich firmy cechuje mniejsze prawdopodobieństwo zakończenia działalności w pierwszych latach istnienia, w przeciwieństwie do firm zakładanych przez osoby młodsze³¹. Starszymi konsumentami są określane ci, których wydatki są głównie zorientowane na opiekę zdrowotną, adaptację mieszkań do życia w starości, rekreację i turystykę. Starszymi inwestorami mogą być zaś określane osoby starsze, które często skupiają się na funduszach emerytalnych, nieruchomościach (np. domy i społeczności emerytalne) i innych aktywach finansowych.

2. Wymiary i obszary wdrażania i rozwoju koncepcji srebrnej gospodarki

Rozwój srebrnej gospodarki jest związany z przejściem od fordowskiego modelu produkcji (masowej produkcji przemysłowej) do post-fordowskiego (zindywidualizowanej produkcji w gospodarce postindustrialnej)³². Nastąpiło przejście od długiego cyklu życia produktów do wytwarzania towarów i świadczenia usług oferowanych z myślą o krótkim cyklu życia, w tymczasowych formach. Dostarczone towary i usługi muszą zatem być dostosowane do oczekiwanej drogi rozwoju organizacji lub jednostek, która opiera się na dostępnych zasobach, a także na różnorodnych aspiracjach i oczekiwaniach. Zachowania rynkowe starszych konsumentów znacznie się zmieniły w ostatnich latach m.in. ze względu na ogólną poprawę sytuacji społeczno-gospodarczej osób starszych poprzez rozwiązania socjalne, takie jak np. systemy emerytalne i służba zdrowia³³. Starsi ludzie coraz częściej korzystają z rozwiązań wspierających styl życia, rekreację i stan zdrowia³⁴.

²⁹ Por. United Nations Economic Commission for Europe, *Realizing the potential of living longer*, op.cit.

³⁰ J. Ilmarinen, *Aging workers*, „Occupational and Environmental Medicine”, 2001, 58(8), s. 546.

³¹ E. Cox, G. Henderson, R. Baker, *Silver Cities: Realising the Potential of Our Growing Older Population*, IPPR North, Manchester 2014, s. 2–3.

³² C. Usui, *Japan's Demographic Changes, Social Implications, and Business Opportunities*, w: *The Silver Market Phenomenon: Business Opportunities in an Era of Demographic Change* (s. 71–84), red. F. Kohlbacher, C. Herstatt, Springer, Berlin, Heidelberg, s. 71–84.

³³ J. Hilbert, et al., *Deliverable 7.1: Innovation Prospect Report. MoPAct Project*, Institute for Work and Technology 2013, <https://drive.google.com/u/0/uc?id=1HLY8GROVyd-Ru9duaJYm9Mgrwb7ftVLi&export=download> (dostęp: 14.12.2022), s. 9–10.

³⁴ Zob. European Commission, *The Silver Economy: Final Report*, op.cit.; Główny Urząd Statystyczny, *Gospodarka senioralna w Polsce – stan i metody pomiaru*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

Niemniej wskazane zmiany nie przebiegają w tym samym tempie w każdym regionie świata, co może prowadzić też do zjawiska względnej deprywacji, tj. rozdzwieńku pomiędzy obserwowanym a pożądanym poziomem życia, który jest np. kreowany i prezentowany w środkach masowego komunikowania. Nie chodzi tu tylko o np. „odgórnie” promowane wizerunki osób starszych w programach telewizyjnych i reklamach, ale także o coraz częstsza „oddolną” aktywność tzw. granfluencerów – starszych osób aktywnych w mediach społecznościowych. Odmienne od trendów zachodnich rozwój srebrnej gospodarki można pokazać na przykładzie Chin, które mają coraz większą ilość rodzin z jednym dzieckiem lub bez dzieci, czyli tzw. rodzin pustych gniazd, w których starsze osoby nie mogą liczyć na opiekę rodziny potrzebę tę zaspokajają stosując odpowiednie towary i usługi³⁵. Podejście to obejmuje nie tylko tradycyjne produkty związane ze starością, jak np. kule i balkoniki rehabilitacyjne, okulary do czytania, aparaty słuchowe, przyrządy toaletowe i pieluchy, ale także przeprojektowane lub nowe technologie (np. telefony komórkowe z dużymi ekranami i klawiaturami). Ponadto prawie wszystkie kraje regionu Azji i Pacyfiku są w jakiś sposób związane z rozwojem srebrnej gospodarki³⁶. z jednej strony, w krajach takich jak np. Japonia, Korea Południowa, Tajwan, Chiny, Hong Kong, Australia i Nowa Zelandia, istnieje duże zapotrzebowanie na produkty dla osób starszych, w tym skupienie się na badaniach i rozwoju w dziedzinie robotyki przyjaznej dla ludzi starszych i technologii inteligentnych domów. Popyt ten uwarunkowany jest dobrą sytuacją społeczno-gospodarczą osób starszych i determinantami kulturowymi. Jednak krajach takich jak np. Tajlandia, Wietnam czy Malezja istnieją ważne centra badań, projektowania i produkcji technologii, dzięki czemu procesy te w pewnym stopniu mogą uwzględniać udział osób starszych (podejścia *participatory design*, *co-design* lub *co-production*³⁷). W Japonii zauważono, że srebrny rynek jest głównie tworzony przez duże korporacje o stabilnej pozycji rynkowej, co znacznie różni się od podejścia promowanego głównie w Stanach Zjednoczonych, które koncentruje się na małych i początkujących, ale innowacyjnych firmach (*start-ups*)³⁸. W Chinach dostrzeżono zaś, że kluczowym wyzwaniem

³⁵ W. Feng, *The Silver and White Economy the Chinese Demographic Challenge*, Organisation for Economic Co-operation and Development, 2013. www.oecd.org/employment/leed/OECD-China-report-Final.pdf (dostęp: 14.12.2022), s. 20.

³⁶ A. Sixsmith, et al., *International Initiatives in Technology and Aging*, w: *Technologies for Active Aging*, red. A. Sixsmith, G.M. Gutman, Springer, New York 2013, s. 205–208.

³⁷ Zob. E. Huchet, et al., *Guide – User co-production in standardisation: The PROGRESSIVE project*. 2018. www.ssoar.info/ssoar/handle/document/71423 (dostęp: 14.12.2022); G. Gawron, A. Klimczuk, Z. Szewda-Lewandowska, *Starzenie się populacji...*, op.cit.

³⁸ W. Pascha, C. Storz, *How are Markets Created? The Case of Japan's...*, op.cit., s. 8.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

dla rozwoju srebrnej gospodarki jest to, że firmy z sektora małych i średnich przedsiębiorstw nadal potrzebują pewnego rodzaju rządowego wsparcia podczas inwestycji w towary i usługi dla osób starszych, ponieważ ich tworzenie wymaga dużych zasobów finansowych i nakładów czasu³⁹. Zwiększa to także ryzyko uzyskania odpowiedniego zwrotu z inwestycji. Firmy te dotychczas również nie opracowały jeszcze standardów technicznych, na których mogą polegać oraz systemów skutecznego dotarcia z ofertą do starszych konsumentów⁴⁰.

Znaczna część dyskusji o gospodarce senioralnej koncentruje się na polityce regionalnej i lokalnej. Z jednej strony wiąże się to z historią rozwoju tej koncepcji w UE, która wywodzi się z prób rewitalizacji obszarów, gdzie gospodarka lokalna została dotknięta negatywnymi efektami procesu starzenia się ludności⁴¹. Z drugiej strony upowszechnianie srebrnej gospodarki częściowo wynika z prób dostosowania samorządowych dokumentów strategicznych do celów określonych na poziomie europejskim i centralnym⁴². Ponadto w minionych latach pojawiły się pojęcia „srebrnych regionów” i „srebrnych miast”, które mają stanowić wzory obszarów, na których z powodzeniem są wdrażane elementy srebrnej gospodarki⁴³. Na przykład miasto Toyama w Japonii opracowało program – sieć Srebrnych Centrów Zasobów Ludzkich (*Silver Human Resources Centers*), które mają na celu utrzymanie zatrudnienia starszych pracowników, szczególnie w przemyśle rolnym oraz utrzymać gęstość zaludnienia. W Brabancji, w Królestwie Niderlandów, opracowano regionalną strategię innowacyjności, której celem jest wspieranie rozwoju nowych technologii dla osób starszych w odniesieniu do koncepcji aktywnego i zdrowego starzenia się. W Livorno we Włoszech położono nacisk na promowanie aktywności starszych pracowników poprzez szkolenia i praktyki zawodowe, doradztwo w zakresie kariery w wieku średnim i gwarancje zatrudnienia. W Manchesterze i Newcastle w Wielkiej Brytanii opracowano strategię uwzględniające zaangażowanie obywateli w podejmowanie decyzji, a na lokalnych uczelniach ustanowiono centra doskonałości w badaniach nad starzeniem się.

W minionych latach powstało wiele typologii elementów srebrnego rynku, które powinny być stymulowane na poziomie regionalnym i lokalnym. W polskiej literaturze

³⁹ W. Feng, *The Silver and White Economy...*, op.cit., s. 21–22.

⁴⁰ Asia-Pacific Economic Cooperation, *The Role of Standards and Innovation for Driving APEC's Silver Economy*, Asia-Pacific Economic Cooperation, Singapore 2017.

⁴¹ European Parliamentary Research Service, *The Silver Economy...*, op.cit.

⁴² A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka w dokumentach strategicznych...*, op.cit.

⁴³ E. Cox, G. Henderson, R. Baker, *Silver Cities: Realising the Potential of Our Growing...*, op.cit., s. 2.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

szczególnie często przywoływana jest segmentacja autorstwa Enste, Naegele i Leve⁴⁴. Należy jednak zaznaczyć, iż nie jest ona uniwersalna, ponieważ dotyczy głównie doświadczeń krajów rozwiniętych oraz jest ukierunkowana na stymulowanie branż wysokich technologii. Warto wskazać dwie nowsze propozycje. Pierwszą przedstawił zespół projektu Mobilizowanie potencjału aktywnego starzenia się w Europie (*Mobilising the potential of active ageing in Europe*, MoPAct) w odniesieniu do krajów UE⁴⁵. Uczni wyróżnili osiem kategorii innowacyjnych produktów i usług stanowiących potencjalne obszary stymulujące wzrost gospodarczy, które opierają się na następujących TIK: (1) telemedycyna, (2) sieci współpracy lub oprogramowanie, (3) dostęp szerokopasmowy, (4) Internet, (5) inteligentne domy, (6) technologia komunikacji wspomagającej, (7) wzornictwo dla wszystkich oraz (8) serwisy i sieci społeczne. Technologie te mogą być przykładowo wykorzystane do tworzenia rozwiązań z zakresu teleopieki lub e-zdrowia, a także do wspierania życia niezależnego i wspieranego przez otoczenie (*ambient assisted living*). Druga propozycja pochodzi od KE (EC, 2018), która podsumowując postępy we wdrażaniu srebrnej gospodarki. zwróciła uwagę na potrzebę wsparcia technologii z 10 obszarów: (1) „połączone” (cyfrowe) zdrowie; (2) robotyka i gry; (3) srebrna turystyka; (4) integracja usług opiekuńczych i poprawa komunikacji; (5) budownictwo przyjazne dla każdego wieku i inteligentne mieszkania; (6) aktywny i zdrowy styl życia; (7) uniwersytety przyjazne dla każdego wieku; (8) samochody autonomiczne; (9) przedsiębiorczość osób starszych; i (10) interaktywne platformy do szybkiego śledzenia rozwoju produktów i usług.

Podsumowując, można uznać, że obie te typologie prowadzą do ukształtowania „cyfrowej/inteligentnej srebrnej gospodarki” (*digital/smart silver economy*), która będzie wspomagać jej dotychczasowe „analogowe” reprezentacje.

Wskazane segmenty srebrnego rynku mogą być odmiennie kreowane w poszczególnych krajach i funkcjonować na podstawie innych reguł, w związku z tym istnieje potrzeba przeprowadzenia badań pozwalających na obserwowanie różnic i podobieństw w zakresie instytucjonalizacji różnych modeli srebrnej gospodarki. Takie modele można opisać w odniesieniu do kontynentów, krajów i regionów⁴⁶. Taka kategoryzacja

⁴⁴ P. Enste, G. Naegele, V. Leve, *The Discovery and Development of the Silver Market in Germany*, w: *The Silver Market Phenomenon: Business Opportunities in an Era of Demographic Change*, red. F. Kohlbacher, C. Herstatt, Springer, Berlin, Heidelberg 2008, s. 330–331.

⁴⁵ J. Hilbert, et al., *Deliverable 7.1: Innovation Prospect Report...*, op.cit., s. 22–23, 34.

⁴⁶ Zob. A. Klimczuk, *Comparative Analysis of National and Regional Models...*, op.cit.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

może obejmować np. odmienny poziom różnorodności społecznej i kulturowej, w tym zróżnicowanie kategorii społecznej osób starszych oraz odmienne interakcje i sieci wśród podmiotów publicznych, komercyjnych, organizacji pozarządowych i grup nieformalnych⁴⁷. Dla porównania organizatorzy pierwszych Międzynarodowych Targów Srebrnych Przemysłów w Chinach, które organizowane są od 2014 roku⁴⁸, wyróżnili 11 segmentów srebrnego rynku. Większość pokrywa się z omówionymi już typologiami, ale bez nacisku na radykalną innowacyjność, a jeśli już to raczej można mówić o koncentracji na oszczędnych innowacjach (*frugal innovation*), tj. takich, które wykorzystują minimum zasobów oraz mają być użyteczne i tanio dostępne w masowej skali. Uwagę zwraca też dostrzeżenie powiązań z branżami niskich technologii, jak np. produkcja żywności i suplementów diety, artykuły gospodarstwa domowego, szeroko rozumiane doradztwo i kształcenie zawodowe w srebrnych przemysłach.

Jeszcze innej interpretacji koncepcji srebrnej gospodarki dostarcza typologia jej obszarów zaproponowana przez amerykańskich badaczy⁴⁹. Używają pojęcia „rynek starzenia się” i dzielą go na cztery „srebrne sektory/przemysły”: (1) usługi finansowe; (2) opieka zdrowotna; (3) turystyka i hotelarstwo oraz (4) mieszkalnictwo emerytalne. Ponadto na rynku tym wskazują na funkcjonowanie tzw. marek opartych na wieku (*age brands*), które odnoszą się do produktów i usług skierowanych do starszych konsumentów, które od innych ofert rynkowych odróżniają się nie ze względu na faktyczne cechy szczególne, lecz właściwości wykreowane przez specjalistów od marketingu i wzornictwa. Badacze wskazują też, że srebrne sektory cechują „nowe przedsiębiorstwa zorientowane na starzenie się” (*new ageing enterprises*), czyli firmy i organizacje pozarządowe, które kierują swoje oferty do starszych dorosłych celem zwiększania ich poczucia podmiotowości i aktywności⁵⁰. To ostatnie pojęcie poprzez przymiotnik „nowe” ma na celu odróżnienie pozytywnych aspektów wskazanych podmiotów od „starych”, negatywnych form gospodarowania. Takie „stare przedsiębiorstwa” to np. domy pomocy społecznej, kluby seniora i centra senioralne, które spotykają się z krytyką na gruncie ekonomii politycznej starzenia się i gerontologii krytycznej. Zgodnie z tymi nurtami teoretycznymi osoby starsze są traktowane przez społeczeństwo w sposób zmedykalizowany

⁴⁷ Por. P. Enste, G. Naegele, V. Leve, *The Discovery and Development of the Silver Market in Germany*, op.cit., s. 337–338.

⁴⁸ *China International Silver Industry Exhibition*. www.silverindustry.cn/en/ (dostęp: 14.12.2022).

⁴⁹ H.R. Moody, J.R. Sasser, *Aging: Concepts and Controversies*, op.cit., s. 464.

⁵⁰ H.R. Moody, *Silver Industries and the New Aging Enterprise*, „Generations”, 2004, 28(4), s. 75–78.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

i uprzedmiotowiony, jak towar, a polityka publiczna w sposób zamierzony (lub nie) może dalej wspierać takie podejście i wdrażające je podmioty poprzez polityki segregujące ze względu na wiek (*age segregation*, np. oddzielne usługi dla osób starszych i młodszych). W tym ujęciu „stare przedsiębiorstwa związane ze starzeniem się” są efektem jawnej lub ukrytej dystynkcji, dyskryminacji, stygmatyzowania i izolowania osób starszych od innych grup wiekowych. Podsumowanie dyskusji na temat charakterystyki srebrnej gospodarki przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Wybrane cechy koncepcji srebrnej gospodarki

Cecha	Opis
Podmioty	Starsi pracownicy, starsi przedsiębiorcy, starsi konsumenci, starsi inwestorzy, „nowe przedsiębiorstwa zorientowane na starzenie się”, instytucje biznesowe, sektor opieki zdrowotnej, szkolnictwo wyższe, centra transferu technologii
Odbiorcy produktów i usług	Osoby starsze i starzejące się, osoby z ograniczeniami sprawności
Motywacja do konkurencji i współpracy	Nowy „rynek starzenia się”, dostosowanie gospodarki do starzenia się ludności
Dystrybucja produktów i usług	Tradycyjne lokalne i międzynarodowe sieci dystrybucyjne; miasta i regiony dotknięte negatywnymi zmianami demograficznymi
Kluczowe regulacje	Prawo pracy, prawo handlowe, prawo celne, prawo medyczne, prawo ochrony danych osobowych
Spodziewane efekty	Gerontechnologie, srebrne miasta i regiony, towary i usługi przyjazne dla wszystkich grup wieku
Powiązania z polityką publiczną	Polityka zdrowotna, polityka rynku pracy, polityka handlowa, polityka przemysłowa, polityka innowacyjna, polityka regionalna

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J.F. Coughlin, *The longevity economy: Unlocking the world's fastest-growing, most misunderstood market*, PublicAffairs, New York 2017; European Commission, *The Silver Economy: Final Report*, European Commission, Brussels 2018; P. Enste, G. Naegele, V. Leve, *The Discovery and Development of the Silver Market in Germany*, w: *The Silver Market Phenomenon: Business Opportunities in an Era of Demographic Change* (s. 325–339), red. F. Kohlbacher, C. Herstatt, Springer, Berlin, Heidelberg 2008; J.S. Felix, *Economia da longevidade: O envelhecimento populacional muito além da previdência*, Editora 106, Sao Paulo 2019; Gerontological Society of America, *Longevity economics: Leveraging the advantages of an aging society*. 2018. www.geron.org/images/gsa/documents/gsa-longevity-economics-2018.pdf (dostęp: 14.12.2022); A. Klimczuk, *Economic Foundations for Creative Ageing Policy, Volume I: Context and Considerations*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke 2015; A. Klimczuk, *Comparative Analysis of National and Regional Models of the Silver Economy in the European Union*, „International Journal of Ageing and Later Life”, 2016, 10(2), s. 31–59.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

Według Enste, Naegele i Leve⁵¹ poszczególne kraje i ich regiony powinny podjąć co najmniej dziewięć rodzajów działań mających na celu promowanie rozwoju srebrnej gospodarki, w szczególności poprzez wspieranie włączenia społecznego i niezależności osób starszych, ich bezpieczeństwa i jakości życia. Działania takie powinny obejmować: (1) zwiększenie oferty produktów i usług dla starszych osób, zorientowanie na klienta oraz zróżnicowany rozwój rynku; (2) zwracanie uwagi i koordynowanie działań różnych agencji publicznych; (3) dalszy rozwój marketingu dla osób starszych; (4) zaspokajanie potrzeb najbardziej potrzebujących osób starszych; (5) upodmiotowienie i wzmocnienie reprezentacji interesów starszych konsumentów; (6) rozwijanie produktów i usług opartych na dialogu z klientami; (7) usprawnianie i rozwój istniejących towarów i usług; (8) prace nad wzornictwem uniwersalnym i przyjaznym użytkownikom bez względu na ich wiek; oraz (9) promocję praw konsumenckich wśród osób starszych. Możemy tu dodać także dalsze kierunki interwencji: (10) upowszechnianie wśród starszych konsumentów wiedzy o zarządzaniu danymi osobowymi, w tym danymi poufnymi (np. medycznymi), zastosowaniu algorytmów i mechanizmów sztucznej inteligencji oraz ochronie prywatności; (11) koncentracja na włączaniu kwestii starzenia się do głównego nurtu (*mainstreaming ageing*), tj. do różnych strategii rozwoju na poziomie centralnym i regionalnym; (12) wspieranie zarządzania poprzez poprawę dostępu do informacji o różnych aspektach srebrnej gospodarki i szerokie rozpowszechnianie takiej wiedzy; (13) wsparcie koordynacji działań podmiotów sektora publicznego, komercyjnego, organizacji pozarządowych i nieformalnych; (14) wsparcie transferu technologii i promocja dialogu w obszarze wzornictwa towarów i usług; oraz (15) badanie zdolności wskazanych powyżej podmiotów do generowania wzajemnych korzyści poprzez tworzenie nowych gerontechnologii i innowacji społecznych.

W nawiązaniu do analiz E. Coxa, G. Hendersona i R. Bakera⁵² można wyróżnić również wiele potencjalnych działań na rzecz realizacji idei srebrnej gospodarki na poziomie lokalnym, szczególnie w miastach. Są to: (1) uznanie różnorodności wiekowej w lokalnych politykach i regulacjach prawnych; (2) uznanie zmian demograficznych za szansę gospodarczą, która może przynieść pozytywne rezultaty dla całego społeczeństwa; (3) rozwijanie współpracy między różnymi podmiotami i wspólne finansowanie projektów; (4)

⁵¹ Por. P. Enste, G. Naegele, V. Leve, *The Discovery and Development of the Silver Market in Germany*, op.cit., s. 337–338.

⁵² E. Cox, G. Henderson, R. Baker, *Silver Cities: Realising the Potential of Our Growing...*, op.cit., s. 3–5, 50–52.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

angażowanie osób starszych w planowanie strategiczne i życie publiczne; (5) uczenie się z najlepszych praktyk; (6) poprawa analizy lokalnej sytuacji demograficznej; (7) wspieranie ciągłego szkolenia i uczenia się przez całe życie; (8) zachęcanie do współpracy pomiędzy samorządami a lokalnymi przedsiębiorcami w zakresie programowania rozwoju, tak aby wykorzystać możliwości wzrostu gospodarczego zorientowanego na potrzeby starzejącej się ludności; (9) wspieranie starszych przedsiębiorców; (10) współpraca z lokalnymi uczelniami w celu określenia obszarów innowacji i komercjalizacji badań dotyczących starzenia się; (11) ustanowienie programów skierowanych do starszych pracowników i aktywnych polityk rynku pracy wobec osób zagrożonych bezrobociem; oraz (12) wdrażanie w miejscach publicznych infrastruktury przyjaznej dla wszystkich grup wieku. Lista ta z całą pewnością nie wyczerpuje wszystkich rozwiązań, które mogą zostać wymyślone i wdrożone przez samorzady lokalne wraz z partnerami.

3. Zewnętrzne i wewnętrzne ograniczenia zastosowania i rozwoju koncepcji srebrnej gospodarki

Nawet jeśli idea gospodarki senioralnej brzmi obiecująco, to istnieją bariery, które mogą utrudnić jej rozwój, a w przypadku niektórych regionów nawet całkowicie go zablokować. Można wskazać na przynajmniej sześć barier – cztery zewnętrzne i dwie wewnętrzne. Pierwszą przeszkodą w realizacji idei srebrnej gospodarki może być brak rozwiniętych firm i organizacji w regionie oraz rozwiniętej bazy badawczej, szerokiego dostępu do informacji rynkowej i instrumentów marketingowych. Zgodnie z teorią cyklu produkcyjnego, nowe towary i usługi powstają głównie w wysoko rozwiniętych regionach z zamożnym rynkiem konsumenckim. Dopiero później produkty są eksportowane na rynki zewnętrzne i do mniej zamożnych regionów⁵³. Uzasadnia to interwencje publiczne mające na celu poprawę wykorzystania wiedzy i technologii, tworzenie regionalnych systemów innowacyjności oraz sieci współpracy między instytucjami naukowymi i gospodarczymi.

Drugą barierą dla budowy srebrnej gospodarki może być myślenie o niej tylko jako zestawie produktów i usług dla zamożnych osób starszych. Zgodnie z teorią społeczeństwa sieciowego autorstwa M. Castellsa⁵⁴ można założyć, że takie towary i usługi będą wykorzystywane w pierwszej kolejności w największych metropoliach świata, połączonych wieloma

⁵³ E.E. Malizia, E.J. Feser, *Understanding Local Economic Development*, Center for Urban Policy Research, New Brunswick, NJ 1999, s. 174–181.

⁵⁴ M. Castells, *The Rise of the Network Society*, Blackwell, Malden, MA, Oxford 2009, s. 407–459.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

kanalami komunikacyjnymi, w tym myślą naukową i konsumentami, zamieszkałych przez elity społeczne o dominującej sile gospodarczej i znacznym wpływie na politykę i media. W takim ujęciu srebrna gospodarka może sprzyjać nierównościom pomiędzy różnymi grupami wiekowymi, jak również między bogatymi a biednymi osobami starszymi. Ważne jest zatem promowanie rozwiązań, które skupią się również na zwalczaniu dyskryminacji ze względu na wiek oraz będą podkreślać uniwersalne i międzypokoleniowe aspekty srebrnej gospodarki.

Trzecią barierą dla rozwoju srebrnej gospodarki jest fakt, iż kraje Globalnego Południa mają odmienne – niż bogate kraje Globalnej Północy – wzorce lub struktury konsumpcji, które są przyjmowane przez osoby starsze. Globalne Południe może mieć ograniczone możliwości rozwoju i sprzedaży towarów i usług skierowanych do ludzi starszych, więc nowości rynkowe mogą nie mieć istotnego pozytywnego wpływu na poprawę jakości życia, ponieważ mogą być po prostu niedostępne. Według R. Ingleharta⁵⁵ możemy obserwować proces międzypokoleniowej zmiany wartości – przejście od materializmu do postmaterializmu, które łączy się z uprzemysłowieniem. Teoria ta pozwala przypuszczać, że starsze osoby wciąż częściej oceniają pozytywnie rzeczy związane z podstawowymi potrzebami i dążeniem do przeżycia, niż z dążeniem do samorealizacji. Wynika to z niższego poziomu wykształcenia osób starszych oraz częstej socjalizacji w warunkach gospodarki niedoboru i ubóstwa. Starsi przywiązują większą wagę do wartości, jak np. bezpieczeństwo, praca zawodowa, obowiązek, ochrona interesów reprezentowanej klasy społecznej i grupy zawodowej. Możemy również założyć, że wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym potrzeby osób starszych w krajach Globalnego Południa wzrosną nie tylko pod względem ilościowym, lecz także jakościowym.

Czwartą barierą dla srebrnej gospodarki jest siła przyciągania osób starszych przez regiony, które koncentrują się na jej wspieraniu. Skuteczność i efektywność wdrażania programów rozwoju opartych na koncepcji srebrnej gospodarki nie są do tej pory wystarczająco zbadane. Na przykład w UE istnieje niewiele regionów, które są postrzegane jako pierwsze „żywe laboratoria” (*living labs*) implementacji idei srebrnej gospodarki. Regiony te to Emilia-Romagna (Włochy), Kainnu (Finlandia), Małopolska (Polska), Brabancja Północna (Królestwo Niderlandów), Nadrenia Północna-Westfalia (Niemcy), North West

⁵⁵ R. Inglehart, *The Rise of Postmaterialist Values*, w: *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, red. R. Inglehart, Princeton University Press, Princeton, NJ 1990, s. 66–83.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

(Anglia, Wielka Brytania) i Walia (Wielka Brytania)⁵⁶. Na tych obszarach działania skierowane do starszych migrantów i potencjalnych nowych mieszkańców w okresie starości mają dwa źródła. Po pierwsze, kładzie się nacisk na tworzenie wizerunku miast i regionów, które będą przyjazne dla ludzi w każdym wieku⁵⁷. Po drugie, ma miejsce odwołanie do obserwacji, że ludzie mają silne emocjonalne i podświadomie powiązania z miejscem zamieszkania w okresie dzieciństwa i dojrzewania, które sprzyja ruchom migracyjnym w wieku emerytalnym w kierunku regionów z ich dzieciństwa lub takich, które są lepiej wyposażone w usługi kulturalne i infrastrukturę publiczną dla osób starszych⁵⁸. Zaobserwowano także dwie istotne sprzeczności. Po pierwsze, regiony charakteryzujące się równoczesnym starzeniem się i depopulacją są mniej atrakcyjne dla ludzi starszych⁵⁹. Po drugie, zgodnie z teorią subkultury starości⁶⁰ tworzenie społeczności lub regionów „emerytalnych” może nawet pogłębiać dyskryminację ze względu na wiek, zamiast tworzyć wspólnoty przyjazne dla każdej grupy wieku.

Piątą – już wewnętrzną – barierą idei srebrnej gospodarki są granice srebrnych rynków opisane przez Moody’ego i Sasser⁶¹. Przede wszystkim nie ma zgody co do progu starości wyznaczającego te rynki (wiek 50+ w określeniach srebrnej gospodarki vs. 80+ w idei gospodarki długowieczności). Ponadto np. „medycyna przeciwstarzeniowa” oraz aplikacje mobilne do pobudzania aktywności psychofizycznej, które mogą być uznane za część srebrnego rynku, mogą po prostu nie mieć żadnego pozytywnego wpływu na zwiększenie maksymalnej długości życia lub spowolnienie biologicznego procesu starzenia się, a wręcz stanowić zagrożenie dla użytkowników (w pierwszym przypadku z uwagi np. na zastosowane substancje chemiczne; w drugim zaś np. z uwagi na wątpliwe co do przejrzystości algorytmu i mechanizmy wykorzystywania danych osobowych). Ponadto promowanie produktów z tych obszarów może przyczynić się do zwiększenia dyskryminacji ze względu na wiek i wątpliwości co do stopnia regulacji rynku i ochrony konsumentów przed produktami

⁵⁶ M. Ferry, et al., *Regions for All Ages. The Implications of Demographic Ageing for Regional Policy*, European Policies Research Centre; University of Strathclyde, Glasgow 2006; A. Klimczuk, *Comparative Analysis of National and Regional Models...*, op.cit.

⁵⁷ World Health Organization, *Global Age-Friendly Cities: A Guide*, op.cit.

⁵⁸ A. Rogers, *Migration Patterns and Population Redistribution*, „Regional Science and Urban Economics”, 1979, 9(4), s. 275–310.

⁵⁹ I. Katsarova, *Shrinking Regions: a Paradigm Shift in Demography and Territorial Development. Study*, IP/B/REG/IC/2007-044 11/07/2008, European Parliament, Brussels 2008.

⁶⁰ A.M. Rose, *The Subculture of Aging: A Framework for Research in Social Gerontology*, w: *Older People and Their Social World: The Sub-culture of the Aging*, red. A.M. Rose, W. A. Peterson, F.A. Davis Co., Philadelphia, PA 1965, s. 3–16.

⁶¹ H.R. Moody, J.R. Sasser, *Aging: Concepts and Controversies*, op.cit., s. 466–467.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

wątpliwej jakości. Srebrny rynek jest też ograniczony koncentracją tylko na siłach nabywczych osób starszych, które dysponują stosownymi zasobami, co wyjaśnia np. gerontologiczna teoria skumulowania przewag lub niekorzystnych sytuacji/nierówności. Poza tym podmioty komercyjne wciąż nie cieszą się zaufaniem, gdyż przez lata nie zwracały uwagi na potrzeby starszych osób, promowały negatywne stereotypy o starości i skupiały się na „kulcie młodości” i młodziźnie.

Ostatnie – również wewnętrzne – ograniczenie idei srebrnej gospodarki można dostrzec poprzez jej porównanie z koncepcjami gospodarki społecznej i solidarnej oraz gospodarki kreatywnej. Każda z nich do pewnego stopnia odpowiada potrzebom osób starszych oraz wspiera i wykorzystuje odmienne formy ich kapitału⁶². W tym ujęciu idea srebrnej gospodarki dotyczy głównie wąskiego podkreślania kapitału ludzkiego, podczas gdy pominięte zostają szersze zasoby kapitału społecznego oraz kapitału kulturowego i kreatywnego/twórczego. Zatem srebrna gospodarka nie jest systemem zdolnym do samodzielnego zaspokojenia potrzeb i wykorzystania potencjału aktywności osób starszych.

Zakończenie

W artykule omówiono wybrane właściwości i możliwości rozwoju idei srebrnej gospodarki jako systemu gospodarczego powiązanego ze starzeniem się społeczeństwa. Zasugerowano, iż praktyczne wdrażanie założeń tego systemu zależy w znacznej mierze od tworzonych i przyjmowanych interpretacji zakresu pojęciowego tej koncepcji. Brak powszechnie przyjętych definicji w tym obszarze wydaje się do pewnego stopnia korzystny i może być odbierany jako celowy instrument perswazyjny⁶³ – pozwala na upowszechnianie samej idei, wytwarzanie pochlebstw za promowanie pozytywnego wizerunku starości i dostrzeganie możliwych korzyści z procesu starzenia się ludności. Jednocześnie dostępność wielu interpretacji może być postrzegana jako narzędzie typu zachęty, gdyż pobudza do zaangażowania rozmaite podmioty polityki publicznej, w tym grupy osób starszych, podmioty sektora publicznego, komercyjnego, pozarządowego i nieformalnego.

W ostatnich latach podjęto kilka prób tworzenia metodologii pomiaru rozwoju srebrnej

⁶² Por. A. Klimczuk, *Economic Foundations for Creative Ageing Policy, Volume I: Context and Considerations*, op.cit.

⁶³ Por. A. Zybala, *Wokół potrzeby modernizacji struktury instrumentów polityki publicznej*, „Studia z Polityki Publicznej”, 2014, 1(1), s. 38–39.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

gospodarki⁶⁴ oraz uporządkowania i ustanowienia dotyczących jej standardów przemysłowych⁶⁵. Zauważalny jest także wzrost złożoności wymogów prawnych, etycznych i społecznych powiązanych ze srebrną gospodarką, np. w zakresie ochrony danych osobowych i prywatności, cyberbezpieczeństwa, ochrony praw konsumentów, własności intelektualnej, regulacji dot. urządzeń medycznych oraz zastosowania algorytmów i mechanizmów sztucznej inteligencji⁶⁶. Wskazane czynniki mogą prowadzić do zawężania pola dyskursu oraz tworzenia barier wejścia do sektorów i rynków związanych ze starzeniem się ludności. Jest to szczególnie widoczne w przypadku rozwiązań z zakresu cyfrowej i inteligentnej srebrnej gospodarki oferowanych przez branżę wysokich technologii.

Można wskazać na przynajmniej cztery kierunki dalszych badań. Po pierwsze, zasadne jest mapowanie sieci powiązań między podmiotami uczestniczącymi w dyskursie o srebrnej gospodarce oraz wyróżnienie głównych obszarów tematycznych toczących się sporów. Po drugie, zasadne jest sprawdzenie, czy „starsze grupy interesu” faktycznie uczestniczą lub są włączane do tworzenia wizji srebrnej gospodarki – w jakim stopniu jest to proces oddolny, a w jakim odgórny. Po trzecie, istotne jest rozpoznanie możliwości znoszenia sprzeczności w implementacji koncepcji srebrnej gospodarki oraz ograniczania negatywnych czynników zewnętrznych. Po czwarte, zasadne są dalsze prace nad tworzeniem systemów wskaźników do monitorowania wdrażania srebrnej gospodarki. Dokładna analiza jej stanu i barier może umożliwić opracowanie zaleceń i programów działania, które pozwolą władzom lokalnym na podejmowanie odpowiednich interwencji, a także będą stanowić źródło pomysłów na projekty i inicjatywy dla różnych podmiotów i ich konsorcjów.

Bibliografia

1. AARP, Oxford Economics, *The Longevity Economy: Generating New Growth and Opportunities for Businesses*. 2013. www.aarp.org/content/dam/aarp/home-and-family/personal-technology/2013-10/Longevity-Economy-Generating-New-Growth-AARP.pdf (dostęp: 14.12.2022).

⁶⁴ European Commission, *The Silver Economy: Final Report*, op.cit.; Główny Urząd Statystyczny, *Gospodarka senioralna w Polsce – stan i metody pomiaru*, op.cit.

⁶⁵ Asia-Pacific Economic Cooperation, *The Role of Standards and Innovation for Driving APEC's Silver Economy*, op.cit.; E. Huchet, et al., *Guide – User co-production in standardisation: The PROGRESSIVE project*, op.cit.

⁶⁶ A. Ake-Kob et al., *State of the art on ethical, legal, and social issues linked to audio- and video-based AAL solutions*, University of Alicante, Alicante 2021.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

2. Adamkiewicz-Drwiłło H.G., *Współczesna metodologia nauk ekonomicznych*, TNOiK, Toruń 2008.
3. Ake-Kob A., Blazeviciene A., Colonna L., Cartolovni A., Dantas C., Fedosov A., Florez-Revuelta F., Fosch-Villaronga E., He Z., Klimczuk A., Kuźmich M., Lukacs A., Lutz C., Mekovec R., Miguel C., Mordini E., Pajalic Z., Pierscionek B.K., Jose Santofimia Romero M., AliSalah A., Sobeci A., Solanas A., Tamo-Larrieux A., *State of the art on ethical, legal, and social issues linked to audio- and video-based AAL solutions*, University of Alicante, Alicante 2021.
4. Asia-Pacific Economic Cooperation, *The Role of Standards and Innovation for Driving APEC's Silver Economy*, Asia-Pacific Economic Cooperation, Singapore 2017.
5. Błędowski P., *Polityka wobec osób starych – cele i zasady*, „Studia BAS” 2012, 2(30), s. 201–216.
6. Castells M., *The Rise of the Network Society*, Blackwell, Malden, MA, Oxford 2009.
7. Council of the European Union, *Resolution of the Council of the European Union: “Opportunities and challenges of demographic change in Europe”* (6226/07), Brussels, 22.02.2007.
8. *China International Silver Industry Exhibition*. www.silverindustry.cn/en/ (dostęp: 14.12.2022).
9. Coughlin J.F., *The longevity economy: Unlocking the world's fastest-growing, most misunderstood market*, PublicAffairs, New York 2017.
10. Coulmas F., *Looking at the Bright Side of Things*, w: *The Silver Market Phenomenon: Business Opportunities in an Era of Demographic Change* (s. v–vi), red. F. Kohlbacher, C. Herstatt, Springer, Berlin, Heidelberg 2008.
11. Cox E., Henderson G., Baker R., *Silver Cities: Realising the Potential of Our Growing Older Population*, IPPR North, Manchester 2014.
12. Dodds A., *Comparative Public Policy*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke, Hampshire 2013.
13. European Commission, *Europe's Demographic Future: Facts and Figures on Challenges and Opportunities*, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2007.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

14. European Commission, *The Silver Economy: Final Report*, European Commission, Brussels 2018.
15. Enste P., Naegele G. Leve V., *The Discovery and Development of the Silver Market in Germany*, w: *The Silver Market Phenomenon: Business Opportunities in an Era of Demographic Change* (s. 325–339), red. F. Kohlbacher, C. Herstatt, Springer, Berlin, Heidelberg 2008.
16. European Parliamentary Research Service, *The Silver Economy: Opportunities from Aging*, European Parliamentary Research Service, Brussels 2015.
17. Felix J.S., *Economia da longevidade: O envelhecimento populacional muito alem da previdencia*, Editora 106, Sao Paulo 2019.
18. Feng W., *The Silver and White Economy the Chinese Demographic Challenge*, Organisation for Economic Co-operation and Development, 2013.
www.oecd.org/employment/leed/OECD-China-report-Final.pdf (dostęp: 14.12.2022).
19. Ferry M., Novotný V., Mancusi V., Gross T., Bachtler J., *Regions for All Ages: The Implications of Demographic Ageing for Regional Policy*, European Policies Research Centre; University of Strathclyde, Glasgow 2006.
20. G20, *Principles on Silver Economy and Active Ageing*. 2015.
www.g20.utoronto.ca/2015/G20-Principles-on-Silver-Economy-and-Active-Ageing.pdf (dostęp: 14.12.2022).
21. Gawron G., Klimczuk A., Szweđa-Lewandowska Z., *Starzenie się populacji. Aktywizacja, koprodukcja i integracja społeczna osób starszych*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2021.
22. Gerontological Society of America, *Longevity economics: Leveraging the advantages of an aging society*. 2018. www.geron.org/images/gsa/documents/gsa-longevity-economics-2018.pdf (dostęp: 14.12.2022).
23. Główny Urząd Statystyczny, *Gospodarka senioralna w Polsce – stan i metody pomiaru*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018.
24. Hilbert J., Heinze R.G., Naegele G., Enste P., Merkel S., Ruddat C., Hoose F., Linnenschmidt K., *Deliverable 7.1: Innovation Prospect Report. MoPAct Project*, Institute for Work and Technology 2013,
<https://drive.google.com/u/0/uc?id=1HLY8GROVyd-Ru9duaJYm9Mgrwb7ftVLi&export=download> (dostęp: 14.12.2022).

- A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.
25. Huchet E., Machicado F., Scano R., Fisk M., Engelt A., Whitehouse D., Schug S., Holland C., Waights V., Klimczuk A., Lievens F., Bijlsma M., Zijlstra T., *Guide – User co-production in standardisation: The PROGRESSIVE project*. 2018.
www.ssoar.info/ssoar/handle/document/71423 (dostęp: 14.12.2022).
 26. Ilmarinen J., *Aging workers*, „Occupational and Environmental Medicine”, 2001, 58(8), s. 546–552.
 27. Inglehart R., *The Rise of Postmaterialist Values*, w: *Culture Shift in Advanced Industrial Society* (s. 66–83), red. R. Inglehart, Princeton University Press, Princeton, NJ 1990.
 28. Katsarova I. (red.), *Shrinking Regions: A Paradigm Shift in Demography and Territorial Development. Study*, IP/B/REGI/IC/2007-044 11/07/2008, European Parliament, Brussels 2008.
 29. Kildal N., Nilssen E., *Ageing Policy Ideas in the Field of Health and Long-term Care: Comparing the EU, the OECD and the WHO*, w: *The Making of Ageing Policy: Theory and Practice in Europe* (s. 53–77), red. R. Ervik, T.S. Lindén, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, Northampton, MA 2013.
 30. Klimczuk A., *Srebrna gospodarka w dokumentach strategicznych państwa*, w: *Zmieniający się świat. Perspektywa demograficzna, społeczna i gospodarcza* (s. 461–472), red. J. Osiński, M. Pachocka, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013.
 31. Klimczuk A., *Economic Foundations for Creative Ageing Policy, Volume I: Context and Considerations*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke 2015.
 32. Klimczuk A., *Comparative Analysis of National and Regional Models of the Silver Economy in the European Union*, „International Journal of Ageing and Later Life”, 2016, 10(2), s. 31–59.
 33. Klimczuk A., *Economic Foundations for Creative Ageing Policy, Volume II: Putting Theory into Practice*, Palgrave Macmillan, New York, Basingstoke 2017.
 34. Klimczuk A., Klimczuk-Kochańska M., *New Economy, Food, and Agriculture*, w: *Encyclopedia of Food and Agricultural Ethics* (2nd ed., s. 1893–1898), red. D.M. Kaplan, Springer Netherlands, Dordrecht 2019.
 35. Kohlbacher F., Herstatt C., *Preface and Introduction*, w: *The Silver Market Phenomenon: Business Opportunities in an Era of Demographic Change* (s. xi–xxv), red. F. Kohlbacher, C. Herstatt, Springer Berlin, Heidelberg 2008.

- A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.
36. Malizia E.E., Feser E.J., *Understanding Local Economic Development*, Center for Urban Policy Research, New Brunswick, NJ 1999.
 37. Moody H.R., *Silver Industries and the New Aging Enterprise*, „Generations”, 2004, 28(4), s. 75–78.
 38. Moody H.R., Sasser J.R., *Aging: Concepts and Controversies*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA 2012.
 39. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Polityka społeczna wobec osób starszych 2030. Bezpieczeństwo. Uczestnictwo. Solidarność*, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2018.
 40. Organisation for Economic Co-operation and Development, *The Silver Economy as a Pathway for Growth: Insights from the OECD-GCOA Expert Consultation*, Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris 2014.
www.oecd.org/sti/the-silver-economy-as-a-pathway-to-growth.pdf (dostęp: 14.12.2022).
 41. Pascha W., Storz C., *How are Markets Created? The Case of Japan's Silver Market*, „Duisburg Working Papers on East Asian Studies”, 2008, 78, s. 1–32.
 42. Rogers A., *Migration Patterns and Population Redistribution*, „Regional Science and Urban Economics”, 1979, 9(4), s. 275–310.
 43. Rose A.M., *The Subculture of Aging: A Framework for Research in Social Gerontology*, w: *Older People and Their Social World: The Sub-culture of the Aging* (s. 3–16), red. A.M. Rose, W.A. Peterson, F.A. Davis Co., Philadelphia, PA 1965.
 44. Sixsmith A., Carrillo M., Phillips D., Lansley P., Woolrych R., *International Initiatives in Technology and Aging*, w: *Technologies for Active Aging* (s. 201–221), red. A. Sixsmith, G.M. Gutman, Springer, New York 2013.
 45. United Nations, *Report of the Second World Assembly on Ageing: Madrid International Plan of Action on Ageing: Madrid, 8-12 April 2002*, United Nations, New York 2002.
 46. United Nations Economic Commission for Europe, *Realizing the potential of living longer*, „UNECE Policy Brief on Ageing”, 2017, 19, s. 1–20.
 47. United Nations Economic Commission for Europe, *Mainstreaming Ageing – Revisited*, „UNECE Policy Brief on Ageing”, 2022, 27, s. 1–22.

A. Klimczuk, *Srebrna gospodarka jako konstruktywna odpowiedź na starzenie się populacji. Perspektywa polityki publicznej*, [w:] M. Krawczyk (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w trzydziestoleciu 1992-2022. Perspektywa badawcza zespołu Kolegium Ekonomiczno-Społecznego SGH w Warszawie*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2023, s. 369-389.

48. Usui C., *Japan's Demographic Changes, Social Implications, and Business Opportunities*, w: *The Silver Market Phenomenon: Business Opportunities in an Era of Demographic Change* (s. 71–84), red. F. Kohlbacher, C. Herstatt, Springer, Berlin, Heidelberg 2008.
49. World Economic Forum, *How 21st-Century Longevity Can Create Markets and Drive Economic Growth*, World Economic Forum, Geneva 2015.
50. World Health Organization, *Active Ageing: A Policy Framework*, World Health Organization, Geneva 2002.
51. World Health Organization, *Global Age-Friendly Cities: A Guide*, World Health Organization, Geneva 2007.
52. Zybala A., *Wokół potrzeby modernizacji struktury instrumentów polityki publicznej*, „Studia z Polityki Publicznej”, 2014, 1(1), s. 33–55.